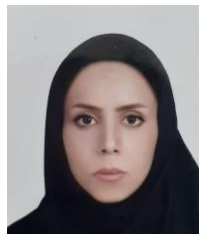

Vol. 15/ Issue: 34/ Spring 2021

**Muhammad ibn Zakaria al-Razi:
Reformist philosopher or semi- philosopher physician**

Soraya Soleimani

M. A. of Islamic philosophy, Razi University, Kermanshab, Iran.

E-mail: s.solaimany69@gmail.com

Abbas Ali Mansouri (corresponding author)

Assistant Professor of Islamic philosophy, Razi University, Kermanshab, Iran.

E-mail: a.mansouri@razi.ac.ir

Abstract

Muhammad ibn Zakaria al-Razi is one of the most challenging Thinkers in the history of science in the Islamic world that the challenge to his character and views has continued since his life. Regardless of the challenge of his philosophical or medical views or lifestyle, one of these wide-ranging challenges is the discussion of Zakaria's relationship with philosophical thought and his place and position in philosophy. On the one hand, some consider the most important aspect of Razi's scientific personality to be his medical dimension, and consider Razi's thoughts on philosophy and theology as an exaggeration of his scientific personality and On the other hand some, while accepting his position in medicine , consider the most important aspect of Razi's scientific personality to be his philosophical-theological views In such a way that he is compared to the scientists of the Enlightenment in free thought and rationalism, and he is even considered the only philosopher in the Islamic world. Now that the passage of time has made it easier to make biased judgments, the study of Razi's surviving works shows that there is enough evidence (including: Razi's self-defense, the multiplicity of philosophical writings, the presentation of novel ideas, etc.) To call the Muhammad ibn Zakaria al-Razi as a philosopher and his difference with other philosophers is not in his distance from philosophical thought, but in his method and dissenting views on philosophical and theological issues.

Keywords: philosopher, philosophy, Muhammad ibn Zakaria al-Razi, Al-Sira Al-falsafiah.

Received date: 2020.8.11

Accepted date: 2021.4.17

DOI: [10.22034/jpiut.2021.41220.2648](https://doi.org/10.22034/jpiut.2021.41220.2648)

Journal ISSN (print): 2251-7960 ISSN (online): 2423-4419

Journal Homepage: www.philosophy.tabrizu.ac.ir

Introduction

Regarding Razi's position and scientific personality, we are faced with two opposing views: a view that places him among the philosophers and a view that considers the most important scientific aspect of Razi as his efforts in the field of medicine and does not consider Muhammad ibn Zakaria worthy of the title of philosopher. The beginning of this challenge goes back to the time of Razi's life, which prompted him to write a book called "Philosophical life" to prove that he was a philosopher.

Now, with the passage of time and distance from the historical atmosphere of that time and its desired and unwanted requirements, we have more opportunity to face this challenge without love and hatred and try to study the writings, opinions and thoughts of Razi, to recognize his place in philosophy. Now we can consider whether Ibn Sina is really right in the sense that the most important aspect of Razi's scientific personality is his medical dimension or we should reject Ibn Sina's opinion and consider Razi's philosophical and theological thoughts as the most important aspect of Razi's scientific personality.

This article seeks to examine these two perspectives. For this purpose, the structure of the article will be as follows: first, a brief report of the opponents and supporters of this statement that "Mohammad bin Zakaria Razi deserves the title of philosopher" is presented, then refers to Razi's defense of himself. And in the last part, Razi's relationship with the requirements of philosophical thought and the evidence for his being a philosopher will be examined.

The view of the opponents

Conflict with Zakaria Razi's philosophical ideas is one of the most thought-provoking phenomena in the history of science in the Islamic world. There has been a constant effort to silence the voice of Muhammad ibn Zakaria al-Razi in Islamic countries for centuries, and many people have either criticized Razi's books or claimed that his beliefs are incorrect and corrupt.

In the text of the article mentions the names of these opponents. Among these, the most famous and serious critic and opponent of Muhammad ibn Zakaria is Ibn Sina. He criticizes some of Zakaria's views, such as his theory of pleasure, and also bases his critique on Zakaria, believing that he is semi-philosopher physician who has exceeded the limits of his scientific personality and interfered in theology and philosophy. Other serious opponents of Razi include Ismaili thinkers

Perhaps it can be said that in addition to Abu Rihan al-Biruni, the only person who mentions Razi as a philosopher is Shahrzuri in his book *Nuzha al-Arwah*, who writes: "Razi knew ancient philosophy and sciences well and was smart and shrewd and shrewdness, and he spent most of his time trying, thinking and knowing about those who were below him."

The view of the proponents

As much as Razi's philosophical views were ignored and unlucky in his time and centuries after his death, in recent decades he has been seriously considered and as a genuine and Reformist philosopher has attracted the attention of scholars. Razi's philosophical views and his special rationalism have been so fascinating and thought-provoking for researchers that they have created memorable phrases in praise of Razi and his intellectual and philosophical status. In such a way that Majed Fakhri in the

book of the course of philosophy in the Islamic world mentions Muhammad ibn Zakaria as the greatest dissident and reformist in the entire history of Islam.

Some scholars mention Razi as one of the few thinkers in the Islamic world who believed in rationalism intellect and was the only one who thought in the true sense of the Greek. And some compares him with the philosophers and scientists of the Enlightenment. And some believe that "if philosophy is a science or intellectual activity that has nothing to do with reason other than reason, then Muhammad ibn Zakaria is the only philosopher in the Islamic world."

Evidence that Razi is a philosopher

In the text evidence and reasons has been cited that supports the view of those who place Razi among the philosophers. These include the following evidence: 1-Razi's defense of himself. One of the proofs that Razi is a philosopher is the writing of the book *Al-Sira Al-Falsafiya*. He wrote this work to defend himself against those who denied that he was a philosopher 2- Variety and multiplicity of Razi philosophical books. Fortunately, a list of Razi's philosophical and theological works is available which is mentioned in the article. In addition to the multiplicity of philosophical writings, there is another evidence that can indicate the important place of Razi in philosophy, and that is the multiplicity of attention of thinkers to Razi's philosophical-theological ideas and opinions.3- The high position and importance of philosophy in Razi thought: Razi attaches such a status to philosophy that he considers philosophy to be the only way to achieve happiness. He believes that philosophy is not just a useful thing but a necessity that cannot be replaced and cannot be ignored

Result

Some consider Razi a physician and deem his philosophical-theological views worthless and do not consider him worthy of the title of philosopher. But study of Razi's works and the evidence presented in this article shows that Muhammad ibn Zakaria Razi deserves the title of philosopher and the disregard for his philosophical and theological views is more due to non-epistemic causes. Among these reasons are Razi's opposition to some religious ideas and his opposition to Aristotelianism.

References

- Avicenna, Hussein bin Abdullah (1980) *Avicenna's treatises*, Qom: Bidar Publication. (in Arabic)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (2011) *The philosophical biography*, Trans. Abbas Iqbal, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (1993) *Criticisms of Galen*, Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (2001) *Spiritual medicine*, Trans. Parviz Azkaei, Tehran: Ahl-e Ghalam Publications. (in Persian)
- Parviz Azkaei (2005) *Hakim Razi*, Tehran: Publication of a Tarh-e No. (in Persian)
- Safa, Zabihullah (1964) "Philosophical beliefs of Muhammad ibn Zakaria al-Razi", *Journal of Mehr*, No. 4, pp. 421-427. (in Persian)

مجله علمی پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز

سال ۱۵ / شماره ۳۴ / بهار ۱۴۰۰

محمد بن زکریای رازی فیلسوف دگراندیش یا طبیب فیلسوف‌نما

ثریا سلیمانی

دانش آموخته کارشناسی ارشد فلسفه اسلامی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

s.solaimany69@gmail.com

عباسعلی منصوری (نویسنده مسئول)

استادیار گروه فلسفه اسلامی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

a.mansouri@razi.ac.ir

چکیده

محمد بن زکریای رازی یک از چالش برانگیزترین شخصیت‌ها در تاریخ علم در جهان اسلام است. صرف نظر از چالش در مورد آراء فلسفی، طبی یا دینی او، یکی از چالش‌های دامنه‌دار نسبت زکریا با اندیشه فلسفی و جایگاه و مقام او در فلسفه است. از یک سو برخی مهمترین بعد شخصیت علمی رازی را بعد طبی او می‌دانند و تاملات رازی در فلسفه و الهیات را نوعی فضولی و خروج از حد شخصیت علمی‌اش قلمداد می‌کنند و از سویی دیگر برخی ضمن اذعان به مقام بزرگ رازی در طب، مهمترین وجه شخصیت علمی رازی را دیدگاه‌های فلسفی-الهیاتی او می‌دانند؛ به گونه‌ای که او را در آزاداندیشی و عقل‌گرایی با دانشمندان عصر روشنگری مقایسه می‌کنند و حتی او را یگانه فیلسوف در جهان اسلام می‌دانند. مطالعه آثار به جای مانده از رازی نشان می‌دهد که تفاوت رازی با سایر فلاسفه نه در فاصله داشتن او از اندیشه فلسفی بلکه در روش و آراء خلاف مشهور وی در مباحث فلسفی و الهیاتی است. شواهد و ادله کافی برای فیلسوف نامیدن محمد بن زکریای رازی وجود دارد که در متن مقاله سعی شده است این شواهد با تفصیل بررسی شوند. از جمله: کثرت و تنوع تالیفات رازی در فلسفه و الهیات، نگاه انتقادی رازی به فلاسفه پیش از خود، گذر از مرحله شرح آراء دیگران و رسیدن به مقام نظریه‌پردازی، تصریح و تاکید مکرر رازی بر اهمیت و ضرورت فلسفه، پیگیری صادقانه و وجدانه پرسش‌های بنیادی، آزاداندیشی و خروج از سیطره مشهورات و.....

کلیدواژه‌ها: محمد بن زکریای رازی، فیلسوف، فلسفه، متطبب فضولی، السیره الفلسفیه.

مقدمه

محمد بن زکریای رازی بیشتر به عنوان طبیب شناخته می‌شود به گونه‌ای که به پاس تلاش‌های او در داروسازی روز پنجم شهریورماه (۲۷ اوت) را روز بزرگداشت زکریای رازی و روز داروسازی نام‌گذاری نموده‌اند. در عین حال برخی بیشتر ترجیح می‌دهند که از محمد بن زکریا به عنوان فیلسوف یاد کنند. این اختلاف یک امر سلیقه‌ای نیست. بلکه ریشه تاریخی دور و درازی دارد. در مورد مقام و شخصیت علمی رازی با دو دیدگاه مخالف مواجه هستیم؛ دیدگاهی که وی را در شمار فیلسوفان جای می‌دهد و دیدگاهی که مهمترین جنبه علمی رازی را تلاش‌های او در زمینه طب دانسته و محمد بن زکریا را شایسته عنوان فیلسوف نمی‌داند. آغاز این چالش به زمان حیات رازی برمی‌گردد به گونه‌ای که او را بر آن می‌دارد تا برای اثبات فیلسوف بودن خود کتابی به نام «السیره الفلسفیه» بنویسد؛ که خوشبختانه اکنون در دسترس ما است. در سیر تاریخ فلسفه در جهان اسلام نیز بخت با محمد بن زکریا یار نبوده و کمتر به دیدگاه‌های فلسفی او توجه شده است. البته چنان که در متن مقاله اشاره خواهد شد این غفلت از آراء زکریا چندان هم اتفاقی و از سر کم اقبالی نبوده است؛ بلکه دیدگاه‌های دگراندیشانه و هم راستا نبودن تلاش او با سمت وسوی کلی فلسفه در جهان اسلام در این بی‌توجهی کم تاثیر نبوده است.

اکنون با گذر زمان و فاصله گرفتن از فضای تاریخی آن دوران و اقتضائات خواسته و ناخواسته آن، این فرصت برای ما بیشتر فراهم است که بدون حب و بغض با این شخصیت مواجه شویم و به صورت حقیقت‌جویانه تلاش کنیم که با بررسی مکتوبات و آراء و اندیشه‌های به جای مانده از رازی، جایگاه او در فلسفه و فلسفه‌ورزی را پیگیری کنیم و در این موضوع تامل کنیم که آیا واقعا حق با ابن‌سینا است و زکریا یک متطبب فضولی است که با پرداختن به فلسفه از حد عملی خود تجاوز نموده است یا دگر اندیشی زکریا در فلسفه‌ورزی است که ابن‌سینا را به مقابله با او کشانده است.

این مقاله درصدد بررسی دو دیدگاه مذکور است. به این منظور ساختار مقاله به این صورت خواهد بود که ابتدا به صورت مختصر گزارشی از مخالفان و موافقان این گزاره که «محمد بن زکریای رازی شایسته عنوان فیلسوف است» ارائه می‌شود سپس به دفاعیه رازی اشاره خواهد شد و در بخش آخر نسبت رازی با اقتضائات فکر فلسفی و ادله دال بر فیلسوف بودن او بررسی خواهد شد.

منکران وجه فلسفی شخصیت رازی

از زمان حیات محمد بن زکریای رازی تا قرن اخیر، وی بیشتر به عنوان یک طبیب و کیمیاگر شناخته می‌شد و کمتر به آراء فلسفی زکریا به عنوان یک چهره فلسفی اهمیت جدی داده می‌شد تا حدی که حتی برخی از کتاب‌های تاریخ فلسفه (حنالفاخوری و خلیل الجر) که به اندیشه‌های فلسفی رازی توجه نموده‌اند همچنان از او به عنوان پزشک و در فصل مربوط به علوم دخیله یاد می‌کنند. این عدم التفات و حتی ستیز با اندیشه‌های زکریای رازی یک از پدیده‌های قابل تامل در تاریخ علم در جهان اسلام است. همچنان که دکتر محقق و مرحوم ذبیح الله صفا اشاره نموده‌اند کوشش مداوم برای خاموش کردن صدای محمد بن زکریای رازی چند قرن در انحاء و اکناف کشورهای اسلامی جریان داشت و افراد زیادی یا بر کتب رازی رد و نقد نوشتند یا در کتب خود مدعی فساد عقیده او شدند. از جمله این چهره‌ها عبارتند از: ابونصر فارابی، ابن‌هیثم، ابن‌حزم اندلسی، ابن‌رضوان مصری، ناصر خسرو قبادیانی، ابن‌میمون، محمد بن یمان سمرقندی، شهید بلخی، احمد بن محمد مرزوقی اصفهانی، فخرالدین رازی، نجم الدین کاتبی (صفا، ۱۳۸۳: ۴۲۷ و محقق، ۱۳۸۷: ۲۶۲). شهید مطهری مخالفان رازی را دو گروه می‌داند:

مخالفانی که بر آراء فلسفی او ردیه نوشته‌اند مانند فارابی و شهید بلخی و ابن هیثم و بعضی دیگر و مخالفانی که بر آراء مذهبی او ردیه نوشته‌اند که اسماعیلیان‌اند (شهید مطهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۵۳۴).

مشهورترین و جدی‌ترین منتقد و مخالف محمد بن زکریا، ابن سینا است. او هم برخی از آراء زکریا همچون نظریه لذت او را نقد می‌کند و هم نقدش را بر زکریا بنیادی‌تر نموده و از زکریا به عنوان یک متطبب و متکلف فضولی یاد می‌کند که از حد شخصیت علمی خود یعنی جراحی و آزمایش ادرار و مدفوع تجاوز نموده و فلسفه را به خود بسته و در الهیات دخالت نموده است. و نقطه ضعف ابوریحان بیرونی را آن می‌داند که آراء فلسفی خود را از رازی گرفته است (ابن سینا، ۴۱۶: ۱۴۰۰). شهید مطهری ضمن اذعان به نبوغ رازی در طب، این قضاوت ابن سینا را مردود نمی‌شمارد و معتقد است که زکریا در اندیشه‌های فلسفی توانا نبوده است و می‌توان به ابن سینا حق داد که در پاسخ به پرسش‌های ابوریحان بیرونی، رازی را «المتکلف الفضولی المتکلم بما لا یعنیه» می‌خواند (مطهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۵۳۵).

از دیگر مخالفان سرسخت رازی باید از متفکران اسماعیلیه نام برد. ناصر خسرو قبادیانی با نقل و نقد قسمت‌هایی از کتاب علم الهی زکریا، او را نکوهش می‌کند که به نظرات ملحدانه‌ای مانند نفی ابداع و قول به مبادی پنجگانه ازلی رسیده است و در رد بر او می‌نویسد: چنین سخن گفتن فلسفه نباشد، بلکه عرضه کردن جهل و سفاهت است (ناصر خسرو، ۱۳۸۳: ۲۴۰). ابوحاتم رازی در کتاب اعلام النبوه - که گزارش مناظراتی است که با زکریا داشته است - از او با عنوان ملحد یاد می‌کند و آراء او را نقد می‌کند. حمیدالدین کرمانی نیز در الاقوال الذهبیه عقاید او را محکوم می‌کند. ابوریحان بیرونی به رغم تلاش برای جمع‌آوری فهرست آثار رازی و ابراز علاقه به او، زکریا را بخاطر دیدگاه‌های دینی (از جمله همدلی او با مانوی‌ها و هرمسیه) و فلسفی‌اش نقد می‌کند و حتی بی‌قیدی زکریا در تفکر و بیانات الحادی او را تکان‌دهنده می‌داند (سعید شیخ، ۱۳۶۹: ۱۱۲).

ابن قیم جوزی زکریا را کسی می‌داند که از هر دینی بدترین چیزهای آن را برگزیده و کتابی در ابطال نبوات و رساله‌ای در ابطال معاد تألیف نموده و مذهبی ساخته که از مجموع عقائد زندیقان عالم ترکیب یافته است (محقق، ۱۳۸۷: ۱۲۵). ابن زهر اندلسی رازی را «سوفسطایی» می‌نامد و می‌نویسد: «من کتاب‌های این مرد را دیده‌ام که حاکی از نفوذ فهم و وفور علم اوست و نشان می‌دهد که کتاب‌های فیلسوفان را مطالعه کرده و بر اسرار و اخبارشان آگاه گشته... ولی گویی یکی از سوفسطائیان باشد که نظر به اشتغال در صناعت کیمیا، بوی زرنیخ و کبریت بر دماغ و خاطرش مسلط بوده است» (محقق، ۱۳۸۷: ۳۰۲) ابن حزم و ابن میمون از محمد بن زکریای رازی به عنوان «خرافاتی و هذیان‌گو» یاد می‌کنند (حلبی، ۱۳۸۵: ۱۲۴). شاید بتوان با تتبع بیشتر بر لیست ناقدان آراء محمد بن زکریای رازی افزود اما این تتبع ما را به دوره یا مکتبی نمی‌رساند که آراء فلسفی - الهیاتی زکریا را جدی گرفته باشند. این کم توجهی و کم اقبالی در حدی است که شاید بتوان گفت علاوه بر ابوریحان بیرونی تنها کسی که از قدما از وجه فلسفی شخصیت علمی رازی به نیکی یاد می‌کند، شهرزوری در کتاب نزهه الارواح است که می‌نویسد «رازی فلسفه و علوم قدیمه را نیکو می‌شناخت، اهل فهم و زیرک بود و اکثر اوقات او در اجتهاد و فکر و اطلاع بر حال افاضلی که پائین رتبه‌تر از او بودند می‌گذشت» (شهرزوری، ۱۳۶۵: ۳۵۸).

موافقان وجه فلسفی شخصیت رازی

هر چقدر که آراء فلسفی رازی در زمان خودش و قرن‌ها بعد از وفاتش مورد بی‌توجهی و کم اقبالی بود، در دهه‌های اخیر مورد توجه و التفات جدی بوده است و به عنوان یک فیلسوف اصیل و دگراندیش توجه محققان را به خود جلب نموده است. پرویز ازکائی که از رازی شناسان برجسته است لیست ده تن از صاحب نظران هم دیار حکیم

رازی (از جمله: محمود نجم آبادی، ذبیح الله صفا، سیدحسین نصر، محمد محیط طباطبایی، مهدی محقق و...) که به جوانب فلسفی افکار رازی توجه نموده‌اند را بر شمرده است (از کائی، ۱۳۸۴: ۱۲۷-۱۲۸). در میان مستشرقین و محققان غیر مسلمان نیز عده‌ای متوجه اهمیت خاص آراء فلسفی محمد بن زکریا و کتب و رسائل او در این زمینه شده و بررسی آراء فلسفی زکریا را موضوع تحقیق خود قرار داده‌اند که پرویز ادکایی لیست حدود بیست نفر از این مستشرقین و محققان را بر شمرده است (همان: ۱۲۲-۱۲۳).

آراء فلسفی و عقلگرایی خاص رازی چنان برای این محققان جذاب و قابل تامل بوده است که سبب خلق عبارات به یاد ماندی در مدح رازی و بیان جایگاه فکری و فلسفی او شده است به گونه‌ای که ماجد فخری در کتاب سیر فلسفه در جهان اسلام از محمد بن زکریا به عنوان بزرگترین خلاف اندیش در کل تاریخ اسلام یاد می‌کند که حتی کسی چون ابن‌رواندی در آزاد اندیشی تحت شعاع او قرار می‌گیرد (فخری، ۱۳۸۹: ۱۱۴). و برخی از محققان سرشناس در حوزه تاریخ علوم عقلی در جهان اسلام، ضمن اظهار تعجب از غفلت جهان اسلام از آراء فلسفی رازی تصریح می‌کنند که نام این مرد عجیب که سراسر عمرش را در جست و جوی حقایق گذارنده، همیشه به عنوان یک محقق واقعی در نظر پژوهندگان دانش و جویندگان حکمت باقی و نمایانست و هر چند قرن‌ها در انحاء و اکناف کشورهای اسلامی کوشش مداوم برای خاموش کردن آوای این متفکر آزاد و فیلسوف خردشناس جریان داشت اما هیچ یک از این تاخت‌ها و هجوم‌ها نتوانست صفات بارز یک فیلسوف کامل را از او سلب کند (صفا، ۱۳۸۳: ۴۲۸). برخی از رازی به عنوان یکی از معدود متفکرانی در جهان اسلام یاد می‌کنند که قائل به عقل خود بنیاد بوده و تنها کسی بوده است که به معنای واقعی کلمه یونانی می‌اندیشیده است (دوستدار، ۱۳۸۳: ۳۳۱). یا اینکه رازی را از نمایندگان واقعی، اصیل و آزادمنش فکر و فلسفه ایرانی در دوران اسلامی می‌دانند (از کائی، ۱۳۸۴: ۵۹۷). برخی دیگر رازی را متفکری می‌دانند که گوهر اندیشه‌اش همان چیزی است که امروز «اندیشه مدرن» نامیده می‌شود. یعنی اندیشه استقلال انسان از هر موجود غیر انسانی به نحوی که مقدرات خود را بر دوش کشد (صانعی، ۱۳۸۵: ۴). محقق برجسته عبدالرحمن بدوی نیز این تلقی را تایید نموده و زکریا را با دانشمندان عصر روشنگری مقایسه می‌کند (البدوی، ۱۹۹۳: ۲۶۳). برخی دیگر معتقدند که «اگر فلسفه عبارت است از علم یا فعالیت فکری که پاس هیچ چیز غیر از عقل را نمی‌دارد و می‌گوید من هستم و عقل، و عقل هر جا جلو رفت با او می‌روم و هر جا ایستاد توقف می‌کنم، در این صورت باید بگویم به نظر من محمد بن زکریا یگانه فیلسوف در جهان اسلام است چون تلاش فکری صادقانه و مجدانه‌اش به هر نتیجه‌ای انجامید به آن ملتزم شد» (ملکیان، ۱۳۸۰: ۲۳). محمد میان شریف از محققان سرشناس در حوزه تاریخ فلسفه اسلامی معتقد است که زکریای رازی را باید نیرومندترین و به اصطلاح آزاداندیش‌ترین متفکران در اسلام و شاید در تمام تاریخ تفکر بشری به حساب آورد (م. م. شریف، ۱۳۸۹: ۶۳۲). و برخی تاکید دارند که اگر ما در جستجوی یک متفکر «اصیل» در تاریخ جهان اسلام بگردیم، زکریای رازی تنها متفکر اصیلی است که نه به فرهنگ یونانی اعتقاد داشت و نه به تعلیمات قرآنی (فشاهی، ۱۳۸۷: ۳۸).

آنچه که گذشت دیدگاه متفکران ایرانی یا مسلمان در مورد مقام فلسفی رازی بود. یکی از کارهای بسیار ضروری در حوزه رازی شناسی بررسی تحقیقات و دیدگاه‌های محققان غربی در مورد اندیشه‌های فلسفی رازی است. بررسی این تحقیقات می‌تواند آغازگر مطالعات جدید و آشکار شدن زوایای پنهانی از شخصیت و مقام علمی رازی شود. از آنجایی که ورود به این بحث در این مقاله میسر نیست خوانندگان را به سه اثر که مطالعات غربی در رازی شناسی را گزارش نموده‌اند ارجاع می‌دهم: ۱- فصل اول کتاب حکیم رازی از پرویز ادکایی که لیست حدود بیست نفر از این مستشرقین و محققان غربی را بر شمرده است. ۲- کتاب «نظریه اخلاقی محمد بن زکریای

رازی» از دکتر احد فرامرز قراملکی که تلاش نموده است که هم پژوهش‌های غرب در حوزه رازی‌شناسی را معرفی کند و هم این پژوهش‌ها را دسته‌بندی کند. ۳- مدخل محمد بن زکریای رازی در دانشنامه جهان اسلام که توسط چند محقق نگاشته شده است و در قسمت منابع هر بخش به تحقیقات غربی در حوزه رازی‌شناسی اشاره شده است.

شواهد دال بر فیلسوف بودن رازی

۱- دفاعیه قابل دفاع رازی از خود

یکی از شواهد دال بر فیلسوف بودن رازی نگارش کتاب السیره الفلسفیه است. او این اثر را جهت دفاع از خود در مقابل کسانی که فیلسوف بودنش را انکار کرده اند، نگاشته است. در این دفاعیه رازی با قاطعیت خود را فیلسوف می‌داند و عنوان فیلسوف را برای خود شایسته تر از عنوان طبیب می‌بیند.

رازی در این کتاب به صورت مستدل مدعی خود را پیش می‌برد و ابتدا به نقل ادله مخالفانی می‌پردازد که او را فیلسوف نمی‌دانستند سپس در مقام پاسخ بر می‌آید. طرح رازی برای پاسخ به این منتقدان - و در واقع برای معرفی فلسفه حقیقی از منظر خودش - این است که ابتدا با ناقدان خود هم سخن شده و می‌پذیرد که سقراط معیار خوبی برای سنجش فیلسوف بودن یا نبودن اشخاص است. سپس به بررسی احوال سقراط می‌پردازد در نهایت وارد بحث از سیره زندگی خود و نسبتش با آنچه در پیش گفته، می‌شود. او در این قسمت درصدد اثبات این مطلب است که او در دو جزء فلسفه - یعنی نظر و عمل - کوتاهی نکرده است. در بُعد عمل شهادت می‌دهد که بر مبنای فضیلت زندگی نموده و سیره زندگی او به نحوی نبوده است که کسی بتواند او را به افراط یا تفریط متهم کند سپس با برشمردن کتاب‌ها و تلاش‌های خود در راه علم و نظروری و بیان این مطلب که تا تاریخ کتابت این کتاب قریب به دویست کتاب و رساله در فنون مختلفه فلسفه و حکمت از زیر دست او بیرون آمده است، با ابراز اعجاب این پرسش را طرح می‌کند که اگر با این درجه از دانش که من دارم مستحق نام فیلسوف نباشم، پس که را در این زمان استحقاق نام این عنوان فراهم خواهد شد؟ (رازی، ۱۳۹۰: ۱۰۲) از آنجایی که بیان مفصل دفاعیه رازی در این نوشتار نمی‌گنجد، از ذکر جزئیات پاسخ رازی صرف نظر نموده و خوانندگان را به خواندن اصل کتاب دعوت می‌کنم.

۲- تنوع و تکرار کتب فلسفی رازی

اثبات فیلسوف بودن یک شخص هنگامی دشوار می‌شود که آن شخص آثار مکتوبی از خود به جای نگذاشته و در عین حال زمان زیادی از حیات او گذشته باشد و نتوانیم به کمک سایر قرائن (از جمله سخن شاگردان و ملازمان او) در این مورد قضاوت کنیم. اما خوشبختانه در مورد رازی با این دشواری مواجه نیستیم و گرچه بسیاری از آثار فلسفی او به دست ما نرسیده است اما خوشبختانه مراجع فهرست نویسی همچون فهرست ابوریحان بیرونی، الفهرست ابن ندیم، اخبار الحکما و عیون الانباء، آثار فلسفی و غیر فلسفی رازی را بررسی و احصاء نموده‌اند. این فهرست‌ها تکرار آثار فلسفی زکریا را تایید می‌کنند. آقای دکتر مهدی محقق در کتاب «فیلسوف ری» ضمن جمع بندی این فهرست‌ها، سی و دو اثر در فلسفه و چهارده اثر در الهیات و هفت اثر در منطق را برای رازی بر می‌شمرد. (محقق، ۱۳۸۷: ۱۰۲-۱۱۵) ابن ابی‌اصیبیه، سی و پنج اثر در زمینه فلسفه و متافیزیک را برای رازی نام می‌برد (ابن ابی‌اصیبیه، ۱۴۱۹: ۳۸۶-۳۹۲) علاوه بر این فهرست‌ها، پل کراوس شرق شناس آلمانی مجموعه آثار فلسفی به جای مانده از زکریا را تحت عنوان {رسائل فلسفیه لابی بکر محمد بن زکریا الرزای} جمع آوری و منتشر

نموده است. که شامل آثار زیر است:

۱- کتاب الطب الروحانی ۲- کتاب السیره الفلسفیه ۳- مقاله فی ما بعد الطبیعیه ۴- مقاله فی امارات الاقبال و الدوله ۵- من کتاب اللذه ۶- من کتاب العلم اللہی ۷- القول فی قدماء الخمسه ۸- القولی فی الهیولی ۹- القول فی الزمان و المكان ۱۰- القول فی النفس و العالم ۱۱- المناظرات بین ابی حاتم الرازی و ابی بکر الرازی (پل کراوس، ۱۹۸۲، فهرست کتاب)

در کنار کثرت تالیفات فلسفی، شاهد دیگری وجود دارد که می‌تواند نشان از جایگاه مهم رازی در فلسفه و فلسفه ورزی داشته باشد و آن کثرت توجه اندیشمندان به اندیشه‌ها و آراء فلسفی - الهیاتی رازی است. مواجهه انتقادی با آراء فلسفی - الهیاتی رازی به لحاظ کمی و کیفی در حدی است که نقد آراء رازی تبدیل به یکی از جریان‌های قابل مطالعه در تاریخ علم در جهان اسلام شده است. به عنوان مثال همچنان که شهید مطهری اشاره نموده‌اند فقط در مورد عقیده رازی در باب «قدمای خمس» فارابی، ابوالحسن شهید بلخی، علی بن رضوان مصری، ابن‌الهیثم بصری بر او نقد و رد نوشته اند (مطهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۵۳۴). هرچند اغلب این توجه‌ها به صورت انتقادی بوده است اما پر واضح است که اهل خرد و اندیشه به نقد هر رأی و نوشتاری نمی‌پردازند مگر اینکه برای آن سخن و صاحبش وجاهت علمی قائل باشند.

۳- جایگاه و اهمیت والای فلسفه در اندیشه رازی:

یکی از مهمترین شواهدی که می‌تواند فیلسوف بودن رازی و جایگاه این علم در نظام فکری او را روشن سازد، تلقی رازی از چیستی فلسفه و اهمیت و ضرورت آن است. مطالعه آثار به جای مانده از زکریا نشان می‌دهد که او لا او در تعریف فلسفه با جریان کلی فلسفه در جهان اسلام هماهنگ و هم نظر است (هر چند در این زمینه اختلاف نظرهای جزئی وجود دارد. از جمله اینکه او به بخش حکمت عملی فلسفه اهمیت بیشتری می‌دهد و به مباحث ریاضیات و منطق اهمیت کمتری می‌دهد) اما با وجود این تفاوت‌ها تعریف و تلقی زکریا از فلسفه با تعریف سایر فلاسفه مسلمان آنقدر تفاوت ندارد که حمل بر اشتراک لفظی شود و از این جهت فیلسوف نامیدن زکریای رازی ناروا باشد. رازی در کتاب السیره الفلسفیه یک تعریف غایی از فلسفه ارائه می‌دهد که هم فلاسفه مسلمان بر آن تاکید دارند و هم در سنت یونانی به آن اشاره شده است. تعریف مذکور این است: فلسفه تشبیه به خداوند است به قدر طاقت انسانی (رازی، ۱۳۹۰: ۹۲). پیشینه تاریخی این تعریف از فلسفه و هم صدا بودن رازی با دیگر فلاسفه به فلاسفه باستان برمی‌گردد. همچنان که کاپلستون تصریح می‌کند که از نظر افلاطون سعادت باید با پیروی از فضیلت بدست آید که به معنی حتی‌الامکان شبیه شدن انسان به خداست و این تشبیه عبارت است از عادل و درستکار شدن به کمک حکمت (کاپلستون، ۱۳۹۳: ۲۵۱). فلوطین نیز غایت نهایی فلسفه را عروجی اخلاقی و اتحاد با «واحد» در خلسه‌ای که خصیصه آن فقدان هرگونه ثنویت است، می‌داند (فلوطین، بی‌تا: ۵۹). در جهان اسلام نیز این تعریف از فلسفه مورد اقبال و قبول فلاسفه بوده است (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۲۱-۲۲).

ثانیا آثار و اقوال به جای مانده از رازی نشان می‌دهد که عبارات و تاکیدات او بر اهمیت و ضرورت فلسفه و تاکید بر جایگاه رفیع عقل اگر بیشتر و صریح‌تر از عبارات سایر فلاسفه مسلمان نباشد، کمتر نیست. اما با این وجود در مورد جایگاه و اهمیت فلسفه در اندیشه رازی و علت روی آوردن او به فلسفه بین رازی شناسان دو دیدگاه متفاوت وجود دارد. برخی برآنند که علت اقبال رازی به فلسفه توجه به توصیه جالینوس - مبنی بر اینکه طبیب برجسته باید فیلسوف نیز باشد - بوده است و برخی روی آوردن او به فلسفه را نه صرفا به منزله مقدمه‌ای لازم یا پیوستی ملحق به طب بلکه به عنوان یک هدف مستقل معرفی می‌کنند (قراملکی، ۱۳۹۱: ۲۰). خوشبختانه برای

داوری در این موضوع دست ما خالی نیست و آثار به جا مانده از رازی می‌توانند ما را در این قضاوت یاری کنند. توضیح آنکه گرچه در زمان رازی و مدت‌ها بعد از او این عقیده وجود داشت که طبیب باید حتماً فلسفه بداند و اگر طبیب فیلسوف نباشد قابل اعتماد نیست (از کائی، ۱۳۸۴: ۵۹۵) و به احتمال زیاد رازی هم به این مطلب معتقد بوده است؛ اما سخنان رازی در مورد اهمیت و ضرورت فلسفه نشان می‌دهد که این امر نمی‌تواند علت اصلی اقبال او به فلسفه باشد و اظهار نظرهای صریح رازی در این باب مدعای دوم را تأیید می‌کنند. ضمن اینکه تشکیک در علت روی آوردن رازی به فلسفه بیشتر از جانب کسانی است که در این چالش به اصطلاح یک طرف دعوا بوده و منکر وجه فلسفی شخصیت علمی رازی هستند.

مهمترین شاهدی که دلالت بر اهمیت فی نفسه فلسفه در اندیشه رازی دارد این است که او معتقد است که فلسفه صرفاً یک امر مفید نیست بلکه یک ضرورت است که نه می‌توان جایگزینی برای آن یافت و نه می‌توان از آن صرف نظر نمود چه آنکه به اعتقاد او سعادت جز از طریق فلسفه حاصل نمی‌شود و کسی با تقلید نمی‌تواند به کمال و سعادت برسد زیرا قوه عاقله هیچ کس با تقلید، کامل و بالفعل نمی‌شود و آنچه سعادت است، بالفعل شدن قوه عاقله است و این هنگامی حاصل می‌گردد که فرد خودش نظروری کند زیرا خود این تلاش و نظروری است که مهم است و سبب حصول سعادت می‌شود نه نتیجه آن (رازی، ۱۳۸۰: ۱۴-۱۵). زکریای رازی در مناظره با ابوحاتم رازی بر ضرورت و رهایی بخشی فلسفه تأکید می‌کند و در پاسخ به اشکال ابوحاتم که روش فلاسفه جز به اختلاف و تناقض آراء نمی‌انجامد، می‌گوید: «اختلاف فلاسفه با هم باطل و سبب ضلالت نیست زیرا اگر کسی اشتغال به نظر و بحث داشته باشد و در این راه تلاش کند، راه حق را می‌پیماید؛ چه آنکه نفوس از کدورات این عالم پاک نمیشوند و برای ورود به عالم دیگر خالص نمی‌شود مگر با ورود به فلسفه» (رازی، ۱۳۸۱: ۲۳). ناصر خسرو در کتاب زادالمسافرین در توضیح نظر رازی در باب علت آویختن نفس به هیولی، شبیه به همین مطلب را از وی اینگونه نقل می‌کند: «... چون نفس مردم از این حال که یاد کردیم خبر یابد، مر عالم علوی را بشناسد و از این عالم حذر کند تا به عالم خویش که جای راحت و نعمت است باز رسد و گفته است که مردم بدین عالم نرسند مگر به فلسفه و هر که فلسفه بیاموزد و عالم خویش بشناسد و کم آزار باشد، از این شدت برهد...» (ناصر خسرو، ۱۳۸۳: ۱۱۶). و در کتاب جامع الحکمتین همین عقیده را از رازی اینگونه نقل می‌کند که «این قول محمدبن زکریای رازی است که هیچکس جز از طریق فلسفه از این عالم بیرون نشود به عالم علوی نرسد» (ناصر خسرو، ۱۳۶۳: ۱۰۴). شاهدی دیگری که نشان از جایگاه والا و فی نفسه فلسفه و فیلسوف در اندیشه رازی دارد، بیان او در فصل دوم کتاب طب روحانی است که ضمن بیان این مطلب که راه رسیدن به سعادت غلبه عقل بر هوای نفس است، تصریح می‌کند که «مردم از حیث توان مخالفت با هوای نفس مختلفاند و نیل به برترین مرتبه این فضیلت که برای طبع انسانی قابل وصول باشد به ندرت کسی را جز فیلسوف با فضیلت دست دهد و چنانکه مردم عامی به جهت مهارکردن طبع و شهوت خود بر چارپایان ممتازند، فیلسوف نیز بر مردم عادی امتیاز دارد» (رازی، ۱۳۸۰: ۷۰). شاهد دیگر سخن رازی در کتاب السیره الفلسفیه است که محبوب‌ترین بندگان نزد خدا را کسانی می‌داند که بهتر صفات خداوند- داناترین، عادل‌ترین و رحیم‌ترین - را در خود ایجاد کنند و بر اساس تعریفی که از غایت فلسفه ارائه می‌کند این صفات را متعلق به فیلسوف می‌داند (رازی، ۱۳۹۰: ۱۰۰). رازی زندگی بدون فلسفه و سیرت فاضله را از یک زندگی حیوانی پست تر توصیف می‌کند و تأکید می‌کند که آدمی نباید زندگی و سلامتی همراه با جهل و سیرت زشت و گناهکاری را بر مرگ ترجیح دهد زیرا میان این‌گونه زندگی و زندگی حیوانی و بهیمی هیچ فرقی نیست و اگر آدمی ناامید شد از اینکه در بازمانده عمر خود بتواند خود را بر سیرت فاضله و بر پایه فلسفه پایدار بدارد، بلکه باید بر سیرت حیوانی زندگی کند و در نتیجه پست‌تر و فرومایه‌تر از حیوان‌ها بشود.

چه بهتر که مرگ را برای خود برگزیند (رازی، ۱۳۹۰: ۸). اینکه رازی تلاش می‌کند کتابی برای اثبات فیلسوف بودن خود بنویسد را باید در همین راستا – جایگاه و اهمیت خاص فلسفه در اندیشه او – فهمید. یعنی آنچه که او را به نوشتن این کتاب سوق داده است طلب یک عنوان نیست بلکه با توجه به آنچه گذشت، در واقع رازی فیلسوف نبودن را به معنای در مسیر شقاوت و بهیمی بودن می‌داند.

البته اینجا این پرسش مهم در مقابل ما قرار دارد که آیا مراد رازی از فلسفه، فلسفه به معنای عام کلمه است یا فلسفه به معنای خاص آن؟ توضیح آنکه در فلسفه اسلامی به تبع فلسفه یونانی فلسفه به دو معنا استعمال می‌شود: ۱- فلسفه به معنای عام کلمه که همان علوم عقلی در مقابل علوم نقلی است و شامل تمام علوم نظری و عملی می‌شود؛ ۲- فلسفه به معنای خاص کلمه که مباحث مابعد الطبیعه (الهیات بالمعنی الاعم و الهیات بالمعنی الاخص) را بررسی و پیگیری می‌کند.

به نظر می‌رسد که یکی از تفاوت‌های رازی با سایر فلاسفه مسلمان این است که فلسفه به معنای عام کلمه برای رازی اهمیت بیشتری دارد و در این میان رازی اهمیت ویژه‌ای برای بخش حکمت عملی خصوصاً اخلاق قائل است. اما با این وصف نمی‌توان مدعی شد که وقتی رازی را اهل فلسفه یا فیلسوف می‌دانیم مرادمان از فلسفه، معنای عام فلسفه است. زیرا رازی هم اثری خاص در مابعد الطبیعه دارد و هم تک نگاشته‌ها و رساله‌هایی ناظر به مباحث مابعد الطبیعه دارد که همچنان که گذشت پل کراوس بخشی از آنها را جمع آوری نموده است و نکته مهمتر اینکه آراء رازی در مابعد الطبیعه – همچون قول رازی در باب ماهیت لذت، در باب قدمای خمسه، در باب اجزاء ذره‌ای جسم، بهره‌مندی یکسان نوع بشر از قوه عاقله و... – مورد توجه اندیشمندان بوده است. بنابراین ورود رازی به لحاظ کمی و کیفی در مباحث مابعد الطبیعه به اندازه‌ای هست که وقتی رازی را فیلسوف می‌نامیم معنای خاص فلسفه مد نظرمان باشد.

۴- پیگیری صادقانه و مجدانه پرسش‌های بنیادین و اگزستانسیالیستی

هر چند معیار فیلسوف بودن لزوماً این نیست که فرد حتماً پرسش‌های وجودی داشته باشد. اما عکس قضیه صادق است یعنی اگر کسی پرسش‌های وجودی و مبنایی جدی داشته باشد و برای یافتن پاسخ آنها صادقانه و مجدانه و روشمند تلاش کند، شایسته نام فیلسوف است و با تفلسف بیگانه نیست. رازی در این جهت جزء سرآمدین است. شاید یکی از علل اینکه رازی به نوشتن کتابهای جامع در فلسفه اقدام نموده و کمتر شاهد ارائه یک نظام فلسفی از جانب او هستیم، همین نکته باشد که او بیشتر از اینکه دغدغه فهم جهان و نظام سازی داشته باشد، به زبان امروزی دغدغه‌های اگزستانسیالیستی دارد. یعنی می‌توان ادعا نمود که رازی فیلسوفی است که بیشتر از آنکه دغدغه معرفت‌شناختی و هستی‌شناسی و نظریه‌پردازی داشته باشد، دغدغه‌های اگزستانسیالیستی دارد. البته روشن است که مقصود این نیست که رازی فیلسوف اگزستانس به معنای تام و امروزی کلمه است بلکه مقصود این است که در فلسفه رازی دغدغه‌های اگزستانسیالیستی نمود فراوان دارد. بهترین شاهد در این موضوع نوع نگاه رازی به نسبت فلسفه و ریاضیات است. او پرداختن جدی به ریاضی را خروج از فلسفه می‌داند و در کتاب السیره الفلسفیه تصریح می‌کند که «... اما در ریاضیات اعتراف دارم که مطالعه من در این رشته فقط تا حد احتیاج بوده است و عمداً ولی نه از راه عجز نخواسته‌ام که عمر خود را در مهارت یافتن در این رشته بر باد دهم و اگر کسی انصاف داشته باشد عذر مرا موجه خواهد شمرد چه راه صواب همان است که من رفته‌ام، نه آنکه جمعی فیلسوف مآب می‌روند و عمر خود را در اشتغال به فضولیات هندسه نابود می‌سازند» (رازی، ۱۳۹۰: ۱۰۲) عبارت آخر رازی

به خوبی نشان می دهد که در اندیشه رازی این مساله اهمیت جدی دارد که فیلسوف نباید همچون یک فرد کنجکاو، عمر خود را در پراختن به هر مساله ای صرف کند و این کار را مصداق بر باد دادن عمر می داند. شاهد دیگری که دلالت بر غلبه دغدغه های اگزیستانسیالیستی برای رازی دارد، اهتمام ویژه او به مساله مرگ است. برای رازی مرگ یکی از اساسی ترین مسائل است به گونه ای که در اصول شش گانه ای که در کتاب سیره فلسفی به عنوان اصول سیرت فلسفی خود معرفی می کند، اصل اول و دوم ناظر به مساله معاد و مرگ است. شاهد دیگری که می تواند دلالت بر اهمیت پرسش های وجودی برای زکریا داشته باشد، سبک و محتوای سخنان رازی در کتاب اعلام النبوه است، در این مناظره شاهد هستیم که نقدهای او بر ابوحاتم بیشتر از اینکه صبغه انتزاعی، پیشینی و ایدئولوژیک داشته باشند، نقدهای ملموس و عینی و ناظر به مصادیق و زندگی عینی هستند. او در مناظراتش دغدغه های ملموس را مطرح می کند و کمتر سعی می کند وارد نقدهای انتزاعی و مفهوم محور شود.

۵- رازی و رعایت مختصات فکر فلسفی

در بررسی متون و نقل قول های به جای مانده از رازی، به مولفه ها و ویژگی هایی در اندیشه و منش او بر می خوریم که نشان از غلبه تفکر فلسفی در اندیشه او دارد و رازی را شایسته عنوان فیلسوف می سازند. آنچه در ادامه می آید تلاش برای بیان برخی از این مولفه ها است.

۱-۵ آزاد اندیشی و خروج از سیطره مشهورات

یکی از شاخص هایی که می تواند نشانگر فیلسوف بودن یک محقق باشد، آزاد اندیشی و محصور نبودن در مشهورات زمانه است. فیلسوف به عنوان جستجوگر حقیقت اولاً نسبت به هر سخنی گشوده است ثانیاً با اندیشه ها مواجهه ی نقدانه و متاملانه دارد. همچنان که در بخش اول مقاله گذشت رازی شناسان معتقدند که رازی یکی از آزاداندیش ترین اندیشمندان جهان اسلام بوده است. علاوه بر اذعان رازی شناسان، هم سخنان رازی در حمایت از آزاداندیشی و نهی از تقلید این مدعا را تایید می کنند و هم سیره علمی رازی در مواجهه با اندیشه ها و اندیشمندان گواه صادقی بر این مطلب است.

به عنوان مثال رازی در ابتدای کتاب شکوک بر جالینوس می نویسد: «صناعت طب و فلسفه، تسلیم به رئیسان و قبول گفتار آنان و مساهلت و مسامحت نمی پذیرد، فیلسوف از شاگرد و دانشجوین خود تسلیم را انتظار ندارد، چنانکه جالینوس خود کسانی را توبیخ کرده است که عقاید و گفتار خود را بدون دلیل و برهان به پیروانشان تحمیل می کنند.... و من پایگاه و مقام کسانی که مرا بخاطر این نقدها و شکوک بر جالینوس سرزنش کرده و نادان می شمردند، بلند نمی دانم و ایشان را فیلسوف نمی شناسم، چون آیین فلاسفه را به دور انداخته و به عادت عوام در تقلید از رئیسان تا آنجا پیش رفته اند که اعتراض بر ایشان را رها کرده اند، چه آیین فلاسفه از دیرباز آن بوده است که در اقوال بزرگان سهل انگاری نکنند و با کمال سختی مطالبه دلیل نمایند» (رازی، ۱۳۷۲: ۱-۲). یا اینکه در مناظره با ابوحاتم رازی به شدت با تقلید می ستیزد و تاکید می کند که کسی با تقلید نمی تواند به کمال و سعادت برسد (رازی، ۱۳۸۱: ۲۳).

شاهدی دیگری که نشان از آزاد اندیشی و اصالت فکر رازی دارد این است که در حالی که تفکر غالب در زمانه رازی این بوده است که فلسفه چنان پیوند وثیقی با ریاضیات دارد که فیلسوف باید توجه تام و تمامی به ریاضیات داشته باشد، رازی با صراحت با این امر مخالفت می کند و همچنان که گذشت در کتاب السیره الفلسفیه هنگام

بحث از سیره نظری خود تصریح می‌کند که «... اما در ریاضیات اعتراف دارم که مطالعه من در این رشته فقط تا حد احتیاج بوده است و عمداً ولی نه از راه عجز نخواستهم که عمر خود را در مهارت یافتن در این رشته بر باد دهم و اگر کسی انصاف داشته باشد عذر مرا موجه خواهد شمرد چه راه صواب همان است که من رفته‌ام، نه آنکه جمعی فیلسوف مآب می‌روند و عمر خود را در اشتغال به فضولیات هندسه نابود می‌سازند» (رازی، ۱۳۹۰: ۱۰۲). شاهد دیگری که به خوبی دلالت بر آزاد اندیشی رازی و خروج او از سیطره مشهورات دارد، دیدگاه او در باب دین است. در حالی که رازی در زمانه‌ای می‌زیسته است که تفکر غالب تفکر دینی بوده است و دین نقش پر رنگی در هندسه معرفتی مردمان عصر او داشته است، رازی با دین و تفکر دینی مواجه نقادانه داشته است. کتاب اعلام النبوه به خوبی بیانگر این مواجهه نقادانه است و مخالفت بسیاری از اندیشمندان در جهان اسلام با رازی بخاطر همین نگاه نقادانه او به حوزه دین است. در حالی که جریان کلی فلسفه در جهان اسلام بر محور و غایت پیوند دین و فلسفه می‌چرخیده است، رازی به صراحت قائل به جدایی دین از فلسفه بوده است و کنکاش‌های فکری رازی در حوزه فلسفه در مسیری عکس مسیر جریان کلی در جهان اسلام سیر می‌نموده است. این مساله چنان در اندیشه رازی محوریت دارد که برخی معتقدند که یکی از علل جدی گرفته نشدن دیدگاه‌ها و وجه فلسفی شخصیت رازی در تاریخ فلسفه اسلامی این نکته مهم است که اندیشه و رویکرد فلسفی او در راستای سیر کلی فلسفه اسلامی (یعنی تلاش برای جمع بین دین و فلسفه) نمی‌گنجد (داوری اردکانی، فارابی ۱۳۷۴: ۲۹۴).

شاهد دیگر اینکه در حالی که در زمانه رازی فلسفه چنان به نام ارسطو گره خورده بود که گویا روش و اندیشه‌های ارسطو معیار برای تشخیص فیلسوف بودن یا نبودن افراد بود، رازی با جسارت و صراحت تمام ارسطو را نقد می‌کند و خود را پیرو افلاطون می‌داند. به تعبیر مرحوم مطهری رازی عقاید فلسفی خاص دارد، به فلسفه ارسطویی زمان خویش تسلیم نبوده است (مطهری، ۱۳۹۷، ج ۱: ۵۳۴). مخالفت رازی با ارسطو در حدی بوده است که برخی یکی از علل اصلی بی‌توجهی به آراء فلسفی و حکمی رازی را این می‌دانند که مبانی اعتقادات فلسفی او با حکمت ارسطو و جانشینانش در مغرب و مشرق بینونت و اختلافی عظیم داشت و در غالب موارد بر رد و انکار افکار مشائیان می‌کوشید (صفا، ۱۳۴۳: ۴۲۱). بعنوان مثال در مناظره با ابوحاتم رازی وقتی به مسئله مکان می‌رسد می‌گوید: آنچه را که من در باب مکان می‌گویم، قول افلاطون است و آنچه را که تو بدان متشبث شده‌ای، قول ارسطو است (رازی، ۱۳۸۱: ۵۰). یا اینکه در کتاب السیره الفلسفیه به صراحت سیره خود را تعقیب سیره سقراط حکیم معرفی می‌کند و او را امام و اسوه خود می‌شمارد (رازی، ۱۳۹۰: ۳). همچنانکه دکتر محقق اشاره کرده‌اند از تفسیر و تلخیص‌هایی که رازی بر کتب افلاطون مثل تفسیر تیمائوس و نیز کتاب فلوپترخوس (پلوتارک) نوشته است، به دست می‌آید که رازی عنایت و توجه فراوانی به افلاطون داشته است (رازی، ۱۳۹۰: ۴۴-۴۵).

۳-۴ تفکر انتقادی داشتن

فیلسوف نزدیکترین کس به التزام به حکمت ۹۸ نهج البلاغه است که «اعْقِلُوا الْخَبَرَ إِذَا سَمِعْتُمُوهُ عَقْلَ رِعَابِهِ، لَا عَقْلَ رِوَايَةٍ، فَإِنَّ رِوَاهُ الْعِلْمِ كَثِيرٌ، وَرِعَاتُهُ قَلِيلٌ» چه آنکه فیلسوف پیش و بیش از آنکه دغدغه ترویج را داشته باشد دغدغه کشف و فهم حقیقت را دارد. او به معنای واقعی کلمه سالک طریق معرفت است و در این سلوک با دقت و وسواس تمام آراء را بررسی می‌کند. و چون اولاً بالذات دغدغه ترویج ندارد لذا از نقد هیچ دیدگاهی هراس ندارد. شاید به همین خاطر است که افراد در مواجهه با فیلسوف و اهل فلسفه خودآگاه و ناخودآگاه سعی می‌کنند که دقیق تر و سنجیده تر سخن بگویند. اساساً تمایز بین فلسفه ورزی و تفکر انتقادی نیست چه آنکه همچنان که دیگران

نیز به درستی اشاره نموده اند، بررسی نکات مثبت و منفی نظریات و تأمل در پیش فرض‌های پیدا و پنهان یک نظریه جزء کارهای مرسوم در فلسفه‌ورزی است (فناپی، ۱۳۷۵: ۷۵-۷۶).

اگر بر فرض بتوان هر وجه از شخصیت علمی رازی را انکار نمود، نمی‌توان آزاد اندیشی و تفکر نقادانه او را انکار یا حتی در آن تشکیک نمود. نگاه انتقادی رازی به آراء پیشینیان خود به حدی است که شاید بتوان مدعی شد که در جهان اسلام کسی در این جهت گوی سبقت را از او نبروده است. اساساً تعامل رازی با سنت و میراث علمی گذشتگان خود بیشتر از آنکه از سنخ شرح و حاشیه نویسی باشد از سنخ نقد و انتقاد است. مهمترین شاهد بر تفکر انتقادی رازی، نگاه متفاوت او به دین و به سنت فلسفی یونان است. دکتر مهدی محقق در کتاب فیلسوف ری به تفصیل نقد و ردیه‌های رازی را گزارش نموده است که از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

- در فلسفه و الهیات: «الشکوک علی ابرقلس»، نقض کتاب «التدبیر»، نقض کتاب «فروریوس الی انابوالمصری»، «جوابه عن انتقاد ابی القاسم علیه»، «فی ایضاح غلط المنتقد علیه فی العلم الهی» (در روشن ساختن اشتباه آنکه به علم الهی او انتقاد کرده است)، «فی انتقاد و التحذیر علی اهل الاعتزال»، «الاشفاق علی المتکلمین»، «نقض الکتاب الوجود لمنصور بن طلحه»، «الرد علی سیسن الثنوی»، «الرد علی شهید فی لغز المعاد» (محقق، ۱۳۸۷: ۱۰۴-۱۰۵).
- در طب: «فیما جری بینة و بین جریر الطیب فی التوت عقیب البطیخ» (در گفتگوی میان او و جریر طیب درباره خوردن توت پس از خربزه است)، «الرد علی الجاحظ فی المناقضه الطب» (ردّ مناقضه الطب جاحظ) «الرد علی الناشی فی نقضه الطب» (همان: ۵۷-۷۳).
- در طبیعات: «الرد علی المسمعی فی رده علی القائلین بقدم الهیولی»، «ماجرى بینة و بین ابی القاسم الکعبی فی الزمان»، «فیما جری بینة و بینة شهید البلخی فی اللّذه»، «فی الرد علی الحسین التمار علی جوالاسراب» «فی الرد علی السرخسی فی الامر الطعام المر»، «الشکوک علی جالینوس» (همان: ۸۷).
- در کیمیا: «الرد علی الکندی فی رده علی کیمیا»، «فی الرد علی محمد بن الیث الرئاسی فی رده علی کیمائیین»، «فی الرد علی القائلین بتحريم المکاسب» (همان: ۴۳).

۴-۴ استدلال‌گرایی در اندیشه

یکی از تفاوت‌های بارز یک کتاب فلسفی با کتاب غیر فلسفی و یک چهره فلسفی با یک چهره غیر فلسفی، در میزان پایبندی به عقل و استدلال و اقامه دلیل بر مدعاها است. فیلسوف کسی است که از هیچ اتوریته و حتی غیر از اتوریته برهان و استدلال تبعیت نمی‌کند و اگر فیلسوفی به نقل یا شهود یا تجربه حسی ارجاع می‌دهد یا قبلاً حجیت بخش بودن این اتوریته‌ها را از طرق اتوریته استدلال اثبات نموده است یا در آن لحظه از مرز فلسفه خارج شده و در کسوت دیگری سخن می‌گوید. مطالعه آثار به جای مانده از رازی و حتی مطالعه مباحث منقول از وی در کتب سایر اندیشمندان - که اتفاقاً مرید رازی نبوده بلکه ناقد او هستند - نشان می‌دهد که رازی مدعایی را بدون ذکر دلیل مطرح نمی‌کند. اساساً نظروری و استدلال در اندیشه رازی فقط طریقت ندارد بلکه نظر ورزی برای او موضوعیت دارد. به همین خاطر است که او نظروری را وظیفه تمام انسانها دانسته و با تقلید به شدت در ستیز است و معتقد است کسی با تقلید نمیتواند به کمال و سعادت برسد زیرا قوه عاقله‌ی هیچکس با تقلید، کامل و بالفعل نمیشود و آنچه سعادت است، بالفعل شدن قوه‌ی عاقله است و این هنگامی حاصل میگردد که فرد خودش نظروری کند. این اندیشه بارها در کتاب «اعلام النبوه» به بیان‌های مختلف ظهور می‌نماید. از جمله همچنان که گذشت زکریا در پاسخ به این اشکال ابوحاتم که روش و منسک فلاسفه جز به اختلاف و تناقض آراء نینجامیده

است، می‌گوید: «این اختلاف باطل و سبب ضلالت نیست زیرا اگر کسی اشتغال به بحث و نظر داشته باشد و در این راه تلاش کند، راه حق را می‌پیماید چه آنکه نفوس از کدورت این عالم پاک نمی‌شوند و برای ورود به عالم دیگر خالص نمی‌گردند مگر با بحث و نظر» (رازی، ۱۳۸۱: ۲۳).

یکی از مواضعی که می‌توان به وضوح این استلال‌گرایی رازی را مشاهده نمود، کتاب السیره الفلسفیه است. در حالی که موضوع این رساله پاسخ به کسانی است که تمام هویت و چهره علمی او را نفی کرده‌اند و برای او قدر و منزلتی در فلسفه قائل نشده‌اند، خواننده کتاب شاهد است که چگونه رازی در تمام کتاب با متانت و با اقامه استدلال و دلیل بر مدعای خود سعی می‌کند که ناقدان خود را قانع کند که روش او خروج از مشی فلسفی نیست. شاهد دیگری که به وضوح استلال‌گرایی رازی را به نمایش می‌گذارد، کتاب اعلام النبوه است. کتابی که یکی از متفکران اسماعیلیه مذهب به نام ابوحاتم رازی به قصد نقد و رد بر رازی نوشته است. این کتاب ناخواسته استدلال‌گرایی رازی را به نمایش می‌گذارد و جای جای کتاب نشان می‌دهد که چگونه رازی با منطق و استدلال با رقیب خود مواجه می‌شود و برای هر سخن خود به ذکر دلیل آن می‌پردازد. شاهد دیگر نقل قول‌هایی است که دیگران از رازی در کتاب‌های خود آورده‌اند که غالباً متضمن مدعا و برهان و استدلال او بر این مدعاها است. یکی از شواهد دیگری که نشان از اهمیت استدلال و برهان در اندیشه رازی دارد این است که منطق به عنوان علم آموزش نحوه درست استدلال ورزیدن و جلوگیری از خطای ذهن، برای رازی مهم بوده است و دکتر مهدی محقق هفت اثر در منطق را برای او بر می‌شمرد که اتفاقاً دو اثر از آنها به صورت مستقیم ناظر به استدلال و برهان است یعنی «کتاب البرهان» و کتاب «کیفیه الاستدلال» است (محقق، ۱۳۸۷: ۳۴).

۴-۵. شارح نبودن و ارائه دیدگاه‌های بدیع

یکی از مختصات فکر رازی که عنوان فیلسوف را برای او شایسته می‌سازد، تلاش رازی برای فهم مستقل و گذر از مرحله شرح آراء دیگران به مرحله تولید اندیشه است. جسارت رازی در ارائه دیدگاه‌های جدید و مخالفت با دیدگاه فلاسفه مشهور، از نقاط مشهور و برجسته در سیره علمی رازی است. مرحوم ذبیح الله صفا یکی از علل اصلی بی‌توجهی به آراء فلسفی رازی را جسارت در اندیشه و ارائه دیدگاه‌های بدیع و دگراندیشانه می‌داند و تصریح می‌کند که بر اثر حملات شدید رازی به معتقدان جمع بین دین و فلسفه و معارضه با ادیان و توجه به برخی از معتقدات فلسفی ایرانیان و فلاسفه پیش از ارسطو و علی الخصوص مخالفت با ارسطو و جانشینان و پیروان او، غضب گروه بزرگی از علمای اسلامی علیه او برانگیخته شد. جمعی از راه بغض و عناد او را تنها پزشک خواندند و حق ورود در مباحث فلسفی را به وی ندادند و گروهی دیگر خاصه متکلمان از وی به کلمات تند یاد کردند و در این بدگویی‌ها حتی مردانی چون ابوعلی سینا نیز شرکت کردند (صفا، ۱۳۴۳: ۴۲۶). دکتر محقق که از رازی شناسان برجسته است تصریح می‌کند که رازی در فلسفه صاحب رأی و نظر بود و در بسیاری از مسائل فلسفی سر از ربه تقلید بیرون می‌کشید و خود مؤسس فکر تازه‌ای می‌شد (رازی، ۱۳۹۰: ۴۵).

از جمله دیدگاه‌های بدیع رازی می‌توان به دیدگاه او در مورد برتری افلاطون بر ارسطو، عدم لزوم اشتغال به جزئیات ریاضی برای فیلسوف، تعریف متفاوت از لذت، قول به قدمای خمسه، نفی ضرورت وحی و نبوت، گذر از پارادایم تلاش برای پیوند بین دین و فلسفه، منحصر دانستن راه سعادت در فلسفه و نظر ورزی، قول به بهره‌مندی یکسان نوع بشر از عقل، قول به اجزاء ذره‌ای در ترکیب جسم و... اشاره نمود.

از آنجایی که مساله محوری و غایت این نوشتار بررسی آراء فلسفی و حکمی رازی نیست و این کار هم تحقیق مفصل و مستقل می‌طلبد و هم دیگرانی اقدام به این نوع تحقیق نموده‌اند در اینجا از ورود به این بحث صرف نظر می‌شود. علاقمندان می‌توانند متن این تحقیقات را در مجلات و پایگاه‌های علمی پیگیری کنند.

۶-۴. جسارت در پیروی از فرامین عقل در مقام نظر و عمل

یکی از معیارهای مهم که می‌تواند نشان دهنده نسبت یک شخص با تفکر و روش فلسفی باشد، میزان اعتماد و وفاداری به یافته‌های قوه عاقله و التزام عملی به این یافته‌ها است. برخلاف فقها و متکلمین که غالباً سعی در دفاع از گزاره‌های ادیان دارند، فلاسفه اگر نظری را درست بدانند سعی می‌کنند که متون ادیان را به نفع آن دیدگاه تاویل کنند تفاسیر به جای مانده از فلاسفه مسلمان (ابن‌سینا، ملاصدرا) مؤید این مطلب است.

رازی در عقل‌گرایی و اهمیت دادن به یافته‌های قوه عاقله شهره است مرحوم صفا متذکر می‌شود که یک موضوع مهم در نظریه‌های علمی و دینی رازی اتکاء شدید او بر عقل و اعتقاد به این نکته است که حل همه مشکلات فقط به عقل وابسته است (صفا، ۱۳۴۳: ۴۲۶). رازی نه تنها عقل‌گراست بلکه همچنان که گذشت برخی او را از این جهت در صدر فلاسفه جهان اسلام می‌بینند تا حدی که او را یک راسیونالیست محض می‌دانند که صرفاً به عقل استدلالی اصالت می‌دهد و به چیزی جز این عقل اعتقاد ندارد (م. م. شریف، ۱۳۸۹: ۶۳۳ و ۶۱۸).

نتیجه

در میان رازی شناسان دو دیدگاه متفاوت وجود دارد. برخی رازی را یک پزشک می‌دانند و آراء فلسفی-الهیاتی او را فاقد ارزش دانسته و او را شایسته عنوان فیلسوف نمی‌دانند. در مقابل برخی رازی را یک فیلسوف اصیل و آزاد اندیش می‌دانند که به علل مختلف در جهان اسلام به دیدگاه‌های او اقبال نشده است. آغاز این چالش به زمان حیات محمد بن زکریای رازی بر می‌گردد و او را بر آن می‌دارد که برای اثبات فیلسوف بودن خود کتابی به نام «السیره الفلسفیه» بنویسد. در دهه‌های اخیر محققانی در ایران و مشرقانی در غرب به مطالعه آراء و تصحیح کتب رازی پرداخته‌اند که مکتوبات و حاصل تلاش‌های ایشان این امکان را برای ما فراهم نموده است که بتوانیم بین این دو دیدگاه دوری کنیم. به خصوص اینکه بخاطر فاصله زمانی ما با رازی امکان تاثیر گذاری حب و بغض‌ها و سیطره پارادایم‌های رازی سیتزانه بر ما کمتر از گذشتگان است.

مطالعه کتاب‌های به جای مانده از رازی و سبک و شیوه او در اندیشیدن شواهدی را به دست می‌دهد که دیدگاه دوم را تایید نموده و نشان می‌دهد که محمد بن زکریا رازی شایسته عنوان فیلسوف است و بی‌توجهی به آراء فلسفی-الهیاتی او بیشتر از اینکه معلول ضعف اندیشه‌های فلسفی-الهیاتی رازی و بیگانه بودن او با فلسفه باشد، معلول علل غیر معرفتی است که بررسی مفصل این علل در یک نوشتار مستقل می‌تواند دست آوردهای مهمی در فهم ابعاد نهفته تاریخ فلسفه اسلامی داشته باشد. از جمله شواهد دال بر فیلسوف بودن رازی می‌توان به موارد زیر اشاره نمود که در متن مقاله به تفصیل بررسی شده‌اند: دفاعیه قابل دفاع رازی از خود در کتاب السیره الفلسفیه، تنوع و تکثر کتب فلسفی رازی، پیگیری صادقانه و مجدانه پرسش‌های بنیادین و وجودی، آزاداندیشی و خروج از سیطره مشهورات، تفکر انتقادی داشتن، استدلال‌گرایی در اندیشه، شارح نبودن و ارائه دیدگاه‌های بدیع، جسارت در پیروی از فرامین عقل در مقام نظر و عمل.

References

- Al-Badawi, Abdul-Rahman (1993) *History of atheism in Islam*, Cairo: Sina Publishing (in Arabic)
- Avicenna, Hussein bin Abdullah (1980) *Avicenna's treatises*, Qom: Bidar Publication. (in Arabic)
- Copleston, Frederick (2014) *History of Philosophy: Greece and Rome*, Trans. Seyed Jalal AL-ddin Mojtavavi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Davari Ardakani, Reza (1995) *Farabi*, Tehran: New plan Publications. (in Persian)
- Dostdar, Aramesh (2004) *Impossibility of thinking in religious culture*, Paris: Khavaran Publications. (in Persian)
- Fakhry, Majed (2010) *The course of philosophy in the Islamic world*, Tehran: University Publishing Center. (in Persian)
- Fanaei, Abolghasem (1996) *Introduction to the Philosophy of Religion and New Theology*, Qom: Ishraq Publications. (in Persian)
- Faramarz Gharamaleki, Ahad (2012) *Ethical theory of Mohammad Ibn Zakaria Razi*, Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. (in Persian)
- Fashahi, Mohammad Reza (2008) *Aristotle of Baghdad: From Greek Wisdom to Quranic Revelation*, Tehran: Carevan Publications. (in Persian)
- Halabi, Ali Asghar (2006) *History of Iranian philosophers from the beginning to today*, Tehran: Zavar Publications. (in Persian)
- Ibn Abi Asiba'ah, Ahmad Ibn Al-Qasim (1998) *The Source of news in the classes of physicians*, Beirut: Scientific Books House. (in Arabic)
- Malekian, Mustafa (2001) "Different approaches to writing the history of philosophy", *Journal of Book Month of Literature and Philosophy*, Nos. 52 and 53, pp. 4-23. (in Persian)
- Mohaghegh, Mehdi (2008) *Ray philosopher, Association of Cultural Works and Honors*. (in Persian)
- Motahari, Morteza (2018) *A mutual service between Islam and Iran*, Tehran: Sadra Publications. (in Persian)
- Mulla Sadra, Muhammad ibn Ibrahim (1981) *Transcendent wisdom in the books of the four mental*, Beirut: Darahya' Al-toras. (in Arabic)
- Nasser Khosrow, Abu Mo'in bin Harith Ghobadiani (1984) *Collector of the two wisdoms*, Tehran: Tahoori Library. (in Arabic)
- Nasser Khosrow, Abu Mo'in bin Harith Ghobadiani (2004) *Passengers luggage*, Tehran: Asatir Publications. (in Persian)
- Parviz Azkaei (2005) *Hakim Razi*, Tehran: Publication of a new plan. (in Persian)
- Paul Croatia (1982) *Philosophical treatises of ABI Bakr al-Razi*, Beirut: Dar Al-Afaq Al-Jadeeda.
- Plotinus (no date) *Tasusat*, Beirut: Mktbh Nasheroon. (in Arabic)
- Razi, Abu Hatim Ahmad bin Hamdan (2002) *Signs of Prophecy*, Tehran: Iranian Research Institute of Philosophy. (in Persian)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (2001) *Spiritual medicine*, Trans. Parviz Azkaei, Tehran: Ahl-e Ghalam Publications. (in Persian)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (2011) *The philosophical biography*, Trans. Abbas Iqbal, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Razi, Muhammad ibn Zakaria (1993) *Criticisms of Galen*, Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Saeed Sheikh (1990) *Comparative Studies in Islamic Philosophy*, Trans. Mustafa Mohaghegh Damad, Tehran: Kharazmi Publications. (in Persian)

- Safa, Zabihullah (1964) "Philosophical beliefs of Muhammad ibn Zakaria al-Razi", *Journal of Mehr*, No. 4, pp. 421-427. (in Persian)
- Safa, Zabihullah (2004) *History of Rational Sciences in Islamic Civilization*, Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian)
- Sanei, Manouchehr (2006) "Rationality in Razi Thought", *Journal of Knowledge*, No. 8, pp. 55-72. (in Persian)
- Shahrzuri, Muhammad ibn Mahmud (1986) *Nuzhat Al- arvah and Ravzah Al- afrah*, Trans. Maqsood Ali Tabrizi, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Sharif, Mian Muhammad (2010) *History of Philosophy in Islam*, Tehran: University Publishing Center. (in Persian)